

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Vooruitgangsgeloof: noodzakelijk, maar niet tot elke prijs

Zonder vooruitgangsideaal kan de samenleving wegzakken in somberheid en lethargie. Ook christendemocraten is de gedachte vreemd dat in de geschiedenis helemaal niets ten goede kan keren. Maar welk idee van hun eigen toekomst hebben de jongeren van nu? In deze crisistijd zullen zij die vraag anders beantwoorden dan de generaties voor hen. De recessie, de opwarmende aarde, de toenemende schaarste van grondstoffen nopen hen hun toekomstideaal niet louter in materiële genoegens te zoeken.

door *Paul van Geest & Jan Prij*

Paul van Geest is hoogleraar patristiek aan de Universiteit van Tilburg en de Vrije Universiteit Amsterdam; Jan Prij is redactiesecretaris van CDV.

‘ONZE KINDEREN ZULLEN HET BETER hebben dan wij.’ In dat hoopgevende motto weerspiegelt zich het moderne vooruitgangsideaal. Behalve als beeldende omschrijving van dat ideaal is de gedachte dat elke volgende generatie het beter zal hebben ook een drijvende kracht met een ongeken- de potentie. Het motiveert mensen om vooruit te komen, door te zetten, zichzelf voortdurend verder te ontwikkelen in kennis en vaardigheden. Het motiveert ook om behoeftes te temperen en het eigenbelang niet altijd voorop te stellen. Van het vooruitgangsideaal gaat dus ook een vormende, morele kracht uit voor degene die het nastreeft.

In de welvaartsmaatschappij was het vooruitgangsidee lange tijd een vanzelfsprekendheid. De materiële omstandigheden voor een gestage vooruitgang waren gunstig. Enkele inzinkingen daargelaten groeide de

economie jaar na jaar, steunend op de technologische vooruitgang, een steeds beter geschoolde beroepsbevolking, een solide financieel stelsel en de beschikbaarheid van goedkope grondstoffen en energiebronnen.

Maar de economische recessie, de voedselcrisis en de klimaatcrisis hebben het vooruitgangsmotto zijn vanzelfsprekendheid ontnomen. Voor het eerst in lange tijd lijkt het niet meer vast te staan dat onze kinderen

De economische recessie, de voedselcrisis en de klimaatcrisis hebben het vooruitgangsmotto zijn vanzelfsprekendheid ontnomen

het beter krijgen dan wij. De crisisverschijnselen ondergraven de materiële voorwaarden voor het vooruitgangsgeloof, zeker als blijkt dat ze symptomatisch zijn voor een wereld die te lang op te grote voet heeft geleefd.

Desondanks is het pessimistische idee dat onze kinderen het slechter zullen hebben dan wij een hypothese. Het woord 'crisis' is te

herleiden tot het Griekse 'krinein', dat 'onderscheiden' betekent. In een crisis worden goede en slechte drijfveren, goede en slechte beslissingen van elkaar onderscheiden. Deze treden in een crisis pregnanter aan het licht. Door een crisis kunnen in mensen ook krachten vrijkomen waardoor een wending ten goede wordt bewerkstelligd. Een crisis draagt dus kansen in zich. Het is dan ook juist in deze tijd zinnig te reflecteren op een minder materieel geladen vooruitgangsidee. Dat willen we in dit themanummer van CDV doen. Naast internationale en nationale analyses over jongeren in crisistijd, willen we de getuigenissen en reflecties van de jongeren zelf een platform bieden. De invalshoek van jongere generaties zelf is essentieel voor de verruiming van de blik die nodig is als tegengif in crisistijd. Dat is de overtuiging die aan dit nummer van CDV ten grondslag ligt.

DE BETREKKELIJKHEID VAN VOORUITGANG EN VOORUITGANGSDENKEN

Niet alleen de financiële crisis of de economische depressie zijn verschijnselen die de vooruitgang en het vooruitgangsdenken relativeren. De voedselcrisis, het besef dat de energiebronnen niet onuitputtelijk zijn, en ecologische rampen dragen hieraan eveneens bij. Van Duijn noemt in zijn boek *De groei voorbij* drie factoren die het moeilijk maken om de in ruim een eeuw verworven welvaart te behouden: de economische mogelijkheden, de voorkeuren van de bevolking en het langzaam verdwijnen van het toekomstperspectief.¹

Allereerst zijn er de vergrijzing, de bevolkingskrimp en de dalende

beroepsbevolking.² Door deze bevolkingsontwikkeling moeten de mogelijkheden voor economische groei vooral in de productiviteitsontwikkeling worden gezocht, maar de mogelijkheden daartoe zijn in een diensteneconomie beperkt.³ Ook de voorkeur van de bevolking voor veel vrije tijd, rust, ruimte en een schoon milieu betekent dat een krachtige economische groei niet per definitie prioriteit heeft. Hetzelfde beeld komt naar voren uit diverse SCP-rapporten. Hieruit valt af te leiden dat mensen in grote meerderheid een meer solidaire samenleving verkiezen boven een samenleving met meer materiële goederen, een gegeven dat vanuit de mensbeelden van het liberalisme en het klassieke socialisme nauwelijks tot uitdrukking kan worden gebracht.⁴ Ten slotte heeft het bereiken van de ongekend hoge materiële welvaart als bijzonder maar tevens verontrustend neveneffect dat ons toekomstperspectief steeds beperkter is geworden.

In de woorden van Van Duijn: “Toekomst” in economische zin heeft altijd betekend: de verwachting van, dan wel in ieder geval de hoop op, verbetering, de bevrijding van armoede, meer welvaart en betere vooruitzichten, voor het bereiken waarvan mensen bereid waren offers te brengen. Zij spaarden, ontzegden zich bepaalde genoegens in de verwachting dat alles later wel zou komen. Er zat lengte in doen en handelen. Met het realiseren van die eeuwige “hoop op een betere toekomst” is de toekomst zelf ook verdwenen. De wereld aan het begin van de eenentwintigste eeuw is er een van “instant gratification” geworden. Uitstel van genoegens is niet acceptabel meer.⁵

In een dergelijke context kan de mondiale economische crisis verschijnen als een ‘met geleend geld gefinancierde braspartij’.⁶ De duurzaamheids crisis is er voorts een uiting van dat de aarde zelf voorwerp van consumptief genoegens is geworden. Hoewel we het niet eens hoeven te zijn over de exacte periode waarin we ‘de grenzen van de groei’ bereiken, dwingt de capaciteit van de aarde om de gevolgen van onze consumptie op te vangen ons tot ingrijpende keuzen. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de bijdragen van jongeren als Paul Schenderling en Marije Schaafsma.

ANGST EN BLIKVERNAUWING

In *De beata vita* (‘Het gelukkige leven’) schetst Augustinus op zeker moment de gemoedstoestand van een rijke man, Orata genaamd. Hij is meer dan gefortuneerd, maar zijn blik is toch verengd omdat een angst zich van hem meester heeft gemaakt. Het is de angst om alles wat hij heeft te verliezen. Hoe welvarend ook, de zorg om zijn bezit maakt hem toch een onvrij, angstig levend mens. Hij is niet gelukkig, omdat de zorg om het bezit hem te zeer bepaalt.

Orata's vage angst is van alle tijden. Ook in het huidige tijdsgewricht kan angst een raadgever worden, wanneer wij geneigd zijn de economische groei als *doel* te idealiseren terwijl het ten eerste 'slechts' een *middel* is voor een 'ordelijk leven in welbevinden' van het individu en, in wisselwerking hiermee, de gemeenschap.

Zoals Orata kunnen wij dan overvallen worden door angst, omdat de groei van welvaart aflat en ons bezit afneemt. Het probleem lijkt te zijn dat we gevangenzitten in een tunnelvisie, in een beperkte blik, waarin we over zowel de toekomst zelf als over de nog te realiseren idealen denken in termen van economische groei als doel, terwijl het middel zelf in het licht van mondiale ecologische problemen en voedselcrisis in toenemende mate problematisch is geworden.

In zo'n situatie groeit het bewustzijn dat de drijvende krachten achter de vooruitgang, te weten economische groei, kapitaal, natuurwetenschap, technologie, zich tegen de mensheid kunnen keren. De jonge wetenschapper Wouter Beekers betoogt in deze CDV dat het CDA deze vooruitgangskritiek uit de christelijk-sociale traditie serieuzer zou moeten nemen, om aan een economische tunnelvisie te kunnen ontsnappen.

Ook op andere terreinen ligt het gevaar van blikvernaauwing op de loer. Zo wordt het integratiedebat voor een deel bepaald door angst de eigen identiteit te verliezen, alsof deze identiteit eenduidig vaststaat en niet per definitie open is voor de toekomst. En het Amerika na de aanslagen van 9/11 leek, vanwege de neiging naar dualistisch denken waarin de wereld was verdeeld in goed óf kwaad, veeleer een exporteur van angst dan van hoop.⁷ Met de verkiezing van Obama daarentegen laten de Amerikanen zien dat zij altijd weer tot zelfcorrectie in staat zijn, waarmee het beeld naar hoop kantelt. Volgens Amerikakenner Frans Verhagen is in de VS het geloof in een open, betere en hoopvolle wereld onverwoestbaar; zie zijn bijdrage in deze CDV.

De uitdaging is om de creatieve verbeelding van 11/9 — op 9 november 1989 viel de Muur en opende de wereld zich opnieuw — niet te laten overheersen door de destructieve verbeelding van 9/11, aldus Thomas Friedman in *De aarde is plat*. Hij weigert genoeg te nemen met een wereld die in negatieve zin kleiner wordt, doordat eerst veiligheid in eigen kring wordt nagestreefd met veronachtzaming van de grotere, mondiale samenlevingsverbanden. Een overdaad aan protectionisme en, in wisselwerking hiermee, overmatige angst voor een volgende 9/11, zijn volgens Friedman enkele van de grootste gevaren waarmee Amerikanen vandaag de dag geconfronteerd worden.

Zijn boodschap voor de jongere generaties luidt dan ook: 'In deze platte wereld kunnen jullie floreren, maar dat vereist wel positieve verbeeldings-

kracht en positieve motivatie. Hoewel jullie levens drastisch zijn beïnvloed door 11 september, is het in belang van de wereld dat jullie voor altijd de generatie van 9 november zijn, de generatie van strategische optimisten, de generatie die meer dromen koestert dan herinneringen, de generatie die elke ochtend opstaat en zich niet alleen verbeeldt dat het beter zal gaan, maar ook naar die verbeelding handelt.⁸

DE MOGELIJKHEID VAN EEN NIEUW BEGIN

Dat het geloof in de vooruitgang dus ernstig wordt gerelativeerd, overigens ook door jongeren zelf, stelt ons voor een probleem en voor morele uitdagingen. Het geloof in en de hoop op verbetering en vooruitgang zijn namelijk essentiële, drijvende krachten in een samenleving. Alleen al het opvoeden van kinderen zou een onmogelijke taak worden, als de hoop op een goede toekomst voor hen ontbreekt.

Cynisme en scepsis zijn geen heilzame krachten en grondhoudingen. Zij dragen er niet aan bij jongeren een vooruitzicht te bieden dat met hun inspanningen de wereld een beetje beter kan worden dan hij nu in hun ogen is.

De filosofe Susan Neiman zegt: ‘Kinderen geven ons een aandeel in de toekomst. Of we nu wel of niet willen geloven dat vooruitgang mogelijk is, we kunnen ze onmogelijk grootbrengen als we denken van niet.’⁹

In jongeren is bij uitstek de mogelijkheid van een nieuw begin belichaamd. De filosofe Hannah Arendt stelt dat de hoop op verandering is gegrondvest in de menselijke conditie zelf. Dankzij het geschenk van nataliteit zitten we niet gevangen in een cyclisch wereldbeeld en worden we evenmin volledig bepaald door natuurlijke krachten, menselijke machten of economische processen. Dit gegeven is de basis van geloof en hoop voor de wereld.¹⁰

Niet alleen de *redeeming qualities* van een pasgeboren kind dragen bij aan de totstandkoming van een betere wereld. Ook van jongeren kan verandering worden verwacht. Zij zijn bij uitstek de belichaming van hoop. Jongeren zijn, aldus de financieel econoom Arnoud Boot, potentiële wereldverbeteraars en die hebben we nodig: ‘Jonge mensen vooral die niet bang zijn om tegen heilige huisjes aan te schoppen. Alleen als je jong bent, kun je echt proberen de wereld te veranderen. Naarmate je ouder wordt geldt voor velen dat de gezapigheid toeslaat. En als er geen gezapigheid is, is het wel de angst, of een zoektocht naar financiële zekerheid die vernieuwingsdrang en daarmee verbonden risico’s in toom houdt. Of men wordt onderdeel van het establishment — en ook dat maakt behoudend.’¹¹

CHRISTENDEMOCRATIE EN VOORUITGANGSGELOOF

De Anti-Revolutionaire Partij, een van de drie partijen waaruit het CDA is voortgekomen, heeft altijd bezwaar gemaakt tegen de geest van de Franse revolutie. De gedachte dat de mens zijn eigen oorzaak was, soeverein beschikte over zijn eigen lot en zijn eigen toekomst kon maken en breken, wierpen de antirevolutionairen verre van zich.¹² Voor hen lijkt de menselijke geest die zich voor zijn vooruitgang bij zichzelf houvast zoekt, op de

hulpeloze zwemmer die zich gered waant als hij zich in de eindeloze oceaan aan zijn eigen been vasthoudt.

*Het is een misverstand
te menen dat
voortgangsidealen niet bij
christendemocraten passen*

Dergelijke wortels van de christendemocratie in Nederland in ogenschouw nemend, lijkt het terecht om enig bezwaar te maken

tegen liberale analyses als die van Thomas Friedman en progressieve voortgangsgelovigen als Susan Neiman.¹³ Het moderne voortgangsgeloof lijkt van dit antirevolutionaire ideaal te zijn weggegroeid.

Toch dient te worden opgemerkt dat het een misvatting is te denken dat voortgang en christendemocratie niet samengaan. Voortgangsidealen hebben altijd een belangrijke rol gespeeld in christendemocratische visies. De manier waarop die voortgang het beste bereikt kon worden is een onderwerp van politieke strijd geweest tussen liberalen, sociaaldemocraten en christendemocraten.

Het is dus ook een misverstand te menen dat voortgangsidealen niet bij christendemocraten passen, als waren zij vooral een conservatieve partij, die op behoud en niet op voortgang is gericht. Meer dan andere politieke stromingen plaatst de christendemocratie echter fundamentele kanttekeningen bij de mate waarin de voortgang wordt nagestreefd en verabsoluteerd. Govert Buijs noemt als schaduwzijden van het moderne voortgangsgeloof: economische instrumentalisering, utopische radicalisering van de burgerlijke idealen, bureaucrativering, hoogmoed en ontgrenzend individualisme.¹⁴

En daarbij komt nog de vraag of er wel voldoende rekening mee wordt gehouden dat mensen de neiging hebben steeds in dezelfde fouten te vervallen. Is het niet naïef te veronderstellen dat de mens zich in de loop der eeuwen als moreel wezen heeft vervolmaakt? Niet voor niets zijn al te grote idealen over de mens die zichzelf vooruit stuwt vanuit christendemocratische hoek altijd gewantrouwd. Christendemocraten zijn niet zozeer pessimistisch als wel realistisch als zij in de geest van Augustinus en de

Heidelberger catechismus van de gedachte uitgaan dat de mens geneigd is tot het kwade. Mensen veronachtzamen vaak dat drijfveren als hebzucht of machtsverslaving niet alleen de wereld maar ook, bewust of onbewust, hun eigen persoonlijkheid bepalen. Veel meer wordt verdisconteerd dat kritiek op de tendensen in de wereld dus ook zelfkritiek dient te behelzen.

Christendemocraten zijn niet tegen verandering als zodanig, en beweren evenmin dat vooruitgang niet mogelijk is. De gedachte dat de geschiedenis helemaal niets ten goede kan keren is hun vreemd. Maar zij keren zich wel tegen de grote verhalen die over de heilscheppende vermogens van markt en staat de ronde doen, terwijl daarbij geen aandacht geschonken wordt aan de innerlijke drijfveren.¹⁵ Bewustwording van de eigen drijfveren resulteert veelal in een wending op kleine schaal, niet conform een *grand design*, maar op basis van handelen aan de basis van de samenleving, op verschillende plekken en binnen verschillende sferen. Aan de oorsprong van wat we de *civil society* zijn gaan noemen ligt volgens Buijs de gedachte dat ‘mensen de mogelijkheid hebben om op eigen termen publieke gemeenschappen te vormen die niet gelieerd zijn aan familiebetrekkingen of gedeelde belangen, maar die gecentreerd zijn rond wat we vandaag een ideaal zouden noemen’.¹⁶

PRAKTISCH IDEALISME

De jongere generaties zijn, zo blijkt uit de bijdragen aan de bundel minder dan de oudere generaties geneigd vooruitgang te meten in termen van economische groei.

Zij weten goed wat wel en niet mogelijk is door staatsingrijpen, en zijn optimistisch en niet cynisch over de mogelijkheden tot verandering op kleine schaal. Wellicht kunnen we ze de nieuwe *civic generation* noemen

Jongeren lijken zich zeker bewust te zijn van de schaduwzijden van het moderne vooruitgangsgeloof en evenzeer van het gevaar van utopische radicalisering. In de bijdragen van de auteurs van het slotdeel van dit nummer van CDV staan geen blauwdrukken van een betere toekomst. Hun idealisme is samen te vatten onder de noemer: praktisch idealisme.¹⁷ Ze zijn geconditioneerd om optimistisch over de toekomst te zijn, zoals Seada Nourhussen het in deze CDV uitdrukt. Tegelijkertijd zijn ze allesbehalve gespeend van realiteitszin. Dat maakt ze bij uitstek geschikt om op creatieve wijze de toekomst tegemoet te treden.¹⁸

Deze verbeeldingskracht zal nodig zijn om de uitdagingen van de toekomst aan te kunnen. Niet alleen in morele zin, als recept tegen blikverenging, maar ook in economische zin. Hoewel we ons terecht druk maken over het opraken van de schaarse materiële hulpbronnen, draait een groot

deel van de economie inmiddels op immateriële bronnen: de motivatie, drijfveren, inspiratie en de vaardigheden van de kenniswerkers zelf. Nu de economie meer en meer een diensten- en kenniseconomie wordt, is het van essentieel belang informatie te kunnen samenvoegen tot een zinvol geheel en je in te leven in anderen.

Niet de traditionele inzet van kapitaal en arbeid is cruciaal, maar het immateriële sociale en culturele kapitaal. Het sociale kapitaal verwijst naar de communicatieve vaardigheden en het vermogen om met andere mensen om te gaan binnen verschillende netwerken. In hun selectiebeleid letten de werkgevers steeds meer op zulke capaciteiten. Sociaal kapitaal staat in verband met vertrouwen. Hoe omvangrijker het sociaal kapitaal van de gemeenschap, hoe groter het onderlinge vertrouwen. Met ‘cultureel kapitaal’ doelen we op het vermogen tot zingeving in een context van informatie-overvloed en tot het geven van betekenis aan de dingen die je doet. Zowel het sociale als het culturele kapitaal lijkt bij jongeren volop aanwezig, zoals bijvoorbeeld blijkt uit de bijdrage van Pieter Hemels aan deze bundel. Dat is een hoopvol gegeven.

‘WIJ ZIJN DE TIJDEN’

In enkele bijdragen aan deze bundel wordt ook duidelijk dat de jeugd niet zonder meer de hoop op vooruitgang of een betere toekomst belichaamt. De keerzijdes van hoop zijn wanhoop en bezorgdheid. Deze kunnen dominant worden als de vorming in scholen te wensen overlaat, luidt een conclusie van dit nummer van CDV.

De jongere generaties kunnen dragers worden van hoop als de leidinggevenden van nu prioriteit geven aan hun vorming en onderwijs. Zelfrespect komt met het vergaren van kennis en met de waardering die kennis ten deel valt. En zelfrespect biedt een voedingsbodem voor respect voor anderen. De kracht van deze dynamiek is een van de factoren die bepalen of de tijden goed of slecht zijn.

In het jaar 410 verwoordde Augustinus in *sermo* 80.8 kernachtig dat de opdracht de goede tijden te verwerklijken, altijd een opgave voor allen is: ‘Het zijn slechte tijden, het zijn moeizame tijden: dit zeggen de mensen althans. Laten we dan maar goed leven, dan worden de tijden vanzelf goed. Wij zijn de tijden: zoals wij zijn, zo zijn de tijden.’

Noten

1 Jaap van Duijn, *De groei voorbij. Over de economische toekomst van Nederland na*

de booming nineties. Amsterdam: De Bezige Bij, 2008, pp. 263-265.

2 Zie hierover ook Jan Prij e.a. (red.), *Krimpen zonder klein te worden* (CDV,

- Herfst 2008). Amsterdam: Boom, 2008.
- 3 Dit verschijnsel staat bekend als de Wet van Baumol of de ziekte van Baumol.
 - 4 Govert Buijs, 'Christelijk-sociaal – een archeologie, een her-innering', in: Marcel Becker (red.), *Christelijk sociaal denken. Traditie, actualiteit, kritiek*. Budel: Damon, 2009, pp. 93-94.
 - 5 Van Duijn 2008, p. 265. In zijn bijdrage aan dit nummer van cdv laat Van Duijn zien dat de crisis dus ook kansen biedt voor een verruiming van de blik en nieuwe perspectieven.
 - 6 Charles R. Morris, *De meltdown van 2 biljoen dollar*. Amsterdam: Business Contact, 2009, p. 8.
 - 7 Zie hiervoor uiteenlopende bronnen uit diverse politieke hoeken: Susan Neiman, *Morele helderheid. Goed en kwaad in de eenentwintigste eeuw*; Thomas Friedman, *De aarde is plat. Ontdekkingsreis door een geglobaliseerde wereld*; Benjamin Barber, *Het rijk van de angst. Oorlog, terrorisme en democratie*; en Francis Fukuyama, *Na het neoconservatisme. Waar rechts verkeerd afsloeg*.
 - 8 Thomas L. Friedman, *De aarde is plat. Ontdekkingsreis door een geglobaliseerde wereld* (Editie 3.0). Amsterdam: Nieuw Amsterdam, 2008, p. 646.
 - 9 Susan Neiman, *Morele helderheid. Goed en kwaad in de eenentwintigste eeuw*. Amsterdam: Ambo, 2008, pp. 278-279. De oorspronkelijke titel van dit boek is overigens veel mooier: *Moral clarity. A guide for grown-up idealists*.
 - 10 Hannah Arendt, *The Human Condition*. Chicago: The University of Chicago Press, 1958, p. 247. Zij wijst vervolgens 'trouw' en 'vergeving' aan als de menselijke vermogens die nodig zijn om te kunnen leven met de onzekere gevolgen van het menselijk handelen.
 - 11 Arnoud Boot, 'Teder voor zich: het kapitalisme ten einde?' in: *Folio/Havana* december 2008, p. 10.
 - 12 Zie bijvoorbeeld *Anti-Revolutionair bestek. Toelichting op het beginsel- en algemeen staatkundig program van de Anti-Revolutionaire Partij*. Aalten: De Graafschap, 1964, pp. 7-9; en G. Groen van Prinsterer, *Ongeloof en revolutie. Een reeks van historische voorlezingen*.
 - 13 Zo is Friedmans gedachte van een platte wereld waarbinnen de kansen, machten en mogelijkheden gelijkmatiger verdeeld zullen worden erg optimistisch. Neiman overschat op haar beurt het vermogen van de rede om tot zoiets als morele helderheid te komen.
 - 14 Samengevat in vijf P's: Possession, Perfection, Power, Pride en Privacy (Buijs 2009, pp. 79-84).
 - 15 Zie hierover bijvoorbeeld een recente bijdrage van Raymond Gradus aan *NRC Handelsblad*: 'Burgers kunnen veel meer zelf dan de overheid denkt', *NRC Handelsblad*, 24 en 25 januari 2009.
 - 16 Buijs 2009, pp. 71-72.
 - 17 De term is ontleend aan het boek *Praktisch idealisme. Handboek voor de beginnende wereldverbeteraar* (Amsterdam: Podium, 2003) van Natasja van den Berg en Sophie Koers, die het boek schreven toen ze beiden achtentwintig waren.
 - 18 Zie voor een duiding van praktisch realisme en pragmatisch optimisme van jongere generaties in de politieke context het invloedrijke werk van Morley Winograd en Michael D. Hais: *Millennial Makeover. MySpace, YouTube & the Future of American Politics*. New Jersey: Rutgers University Press, 2008.